

İran'da Faaliyet Yürüten Nakşibendî- Hâlidî Şeyhlerinin Sünnî Kültüre Katkısı

Naqshbandî-Khalidî Sheikhs Working in Iran Contribution to Sunni Culture

Abdulcebbar KAVAK

Karabük Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı,
Karabük, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 19.02.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 17.04.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 07.05.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Abdulcebbar KAVAK

E-mail: akavak@karabuk.edu.tr

Atıf: Kavak, Abdulcebbar. "İran'da
Faaliyet Yürüten Nakşibendî-Hâlidî
Şeyhlerinin Sünnî Kültüre Katkısı".
İlahiyat Tetkikleri Dergisi 59/1 (Haziran
2023), 61-70.

Cite this article as: Kavak, Abdulcebbar.
"Naqshbandî-Khalidî Sheikhs Working
in Iran Contribution to Sunni Culture".
Journal of İlahiyat Researches 59/1
(June 2023), 61-70.

Content of this journal is licensed under
a Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0
International License.

Öz

İran, hem coğrafik konumu hem de tarihî ve kültürel yapısıyla İslam ülkeleri arasında ayrı bir yere sahiptir. İslam öncesine dayanan siyasî, toplumsal ve kültürel miras, İslam'dan sonra yeni bir sürece evrilmiştir. İran, Sünnîlik ve Şîîlik (İmâmîyye) olarak ifade edilen mezhebî kimliklerin ikincisini tercih ve temsil etmiştir. XIV. yüzyılda İlhanlılar döneminde etkisi artmaya başlayan ve XVI. yüzyılda Safevîlerle yeni bir sürece evrilen Şîîlik, İran'da siyaset, toplum, ilim ve tasavvuf alanlarını şekillendirmiştir. Bu meyanda Ehl-i Sünnet düşüncesini benimseyen halkın faaliyetleri kısıtlanmıştır. İran'da Sünnî halk arasında güçlü bir toplumsal desteğe sahip olan tarikatlar da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Bazı tarikat mensupları idam edilirken, bir kısmı da Osmanlı topraklarına göç etmiştir. İran'da kalanlar ise pek çok sıkıntıya maruz kalmıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Ortadoğu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi İran'daki Sünnî halk arasında da Nakşibendî-Hâlidîlik yayılmaya başlamıştır. Hâlidî şeyhleri İran'da sadece Sünnî tasavvuf geleneğine değil, genel olarak Sünnî kültüre dinamizm kazandırmıştır. Hâlidî şeyhleri uyguladıkları mobil medrese ve tekke modeliyle şehirlerden uzak kırsal kesimlere de ulaşma imkânı bulmuş böylece İran'da çok geniş bir alanda zayıflayan Sünnî kültürün yeniden canlandırılmasına katkı sunulmuştur. Kurulan medrese ve tekkelerle Sünnî entelektüel şahsiyetlerin yetişmesine katkıda bulunulmuş, sohbet halkalarıyla Sünnî kültürün halka ulaştırılması sağlanmıştır. Hâlidî şeyhlerinin İran'da elde ettiği bu başarı bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Bu çevreler işi bazı Hâlidî şeyhlerinin yakılarak öldürülmesine kadar götürmekten geri durmamıştır. Bu çalışma, XIX. yüzyılda İran'da faaliyet yürüten Hâlidî şeyhlerinin Sünnî kültürü canlandırmak için nasıl bir çabanın içine girdiklerini, Osmanlı Devleti ve İran'la olan ilişkilerini doküman ve kısmen arşiv belgelerini inceleyerek genel hatlarıyla ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Makaleyi önemli kılan hususlardan biri bu alanda yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İran, Hâlidîlik, Sünnî Kültür, Şîîlik.

ABSTRACT

Iran has a special place among Islamic countries with its geographical location and historical and cultural structure. The political, social, and cultural heritage dating back to pre-Islamic times has evolved into a new process after Islam. Iran preferred and represented the second of the sectarian identities expressed as Sunnism and Shiism (Imâmîyya) among Muslims. Shiism, whose influence began to increase during the Ilkhanate period in the 14th century and evolved into a new process with the Safavids in the 16th century, shaped the fields of politics, society, science, and mysticism in Iran. In this context, the activities of all kinds of institutional structures and personalities that adopt the idea of Ahl as-Sunnah are restricted. Sufi orders, which have strong social support among the Sunni population of Iran, have also been adversely affected by this situation. While some members of the Sufi orders were executed, others migrated to Ottoman lands. The members of the Sufi who remained in Iran had to endure many difficulties to maintain the Sunni culture. In the first quarter of the 19th century, Naqshbandî-Khalidism began to spread among the Sunni people in Iran, as in many parts of the Middle East. The Khalidi sheikhs brought dynamism to the Sunni Sufi tradition and the Sunni culture in general. With the mobile madrasah and lodge model, the Khalidi sheikhs had the opportunity to reach rural areas far from the cities, thus contributing to the revival of the Sunni culture, which was weakened in a wide area of Iran. Contributed to the training of Sunni intellectual personalities with the madrasahs and dervish lodges established, the delivery of Sunni culture to the public was ensured with the sermons given in the mosques and the conversation circles created. This success of the Khalidi sheikhs in Iran disturbed some circles. These circles did not hesitate to take the matter until some of the Khalidi

sheikhs died by burning. This study aims to reveal in general terms what kind of effort the Khalidi sheikhs operating in Iran in the 19th century tried to revive the Sunni culture and their relations with the Ottoman Empire and Iran by examining documents and partially archiving documents.

Keywords: Iran, Khalidism, Shiism, Sufism, Sunni Culture.

GİRİŞ

İran, Doğu Asya ile Batı Asya arasında geçiş hattında yer alan geniş bir coğrafyaya sahiptir. İslam öncesi ve sonrasına ait tarihinin yanında, güçlü bir toplumsal yapısı ve zengin bir kültürü bulunmaktadır. İran, İlhaneliler döneminden itibaren bariz bir şekilde Şii-İmamî kimliğiyle¹ dinî-siyasî alanda diğer İslam ülkelerinden ayrılırken, edebiyat alanında yaygın olan klasiklerin büyük bir kısmının Farsça yazılmış olmasıyla da bu sahada önemli bir avantaj elde etmiştir. Güçlü sosyo-kültürel yapısı sayesinde asırlar boyu topraklarına göç eden farklı toplulukların İran'daki bu dokuyu etkilemesine müsaade etmemiş ve onları kendi kültür havzasında eritmiştir.

İran'da özellikle XVI. yüzyılın başından itibaren meydana gelen siyasî ve toplumsal dönüşüm, Sünnî tasavvuf geleneğini sürdüren çevreleri derinden etkilemiştir. Bu süreçte Sünnî bazı tarikatların Şiileşme temayülüne girdiği ve zamanla Sünnî kimliğinden soyutlandığı bilinmektedir. Bu tarikatlardan ilk bahsedilmesi gereken Safeviyye tarikatıdır. Kurucusu Şeyh Safiyüddin Erdebîlî (öl. 735/1334) İbrahim Zahid Geylânî (öl. 700/1301) yoluyla Sühreverdiyye tarikatı silsilesine bağlı² ve Sünnî kimliğiyle tanınan bir sûfî iken, XVI. yüzyılda tarikatın başında bulunan Şeyh İsmail Erdebîlî (öl. 930/1524), tarikatın Sünnî kimliğini Şiileğe dönüştürmüştür. Tarikat şeyhliğinden İran şahlığına adım atmıştır. Şah İsmail'in tercihini Şiilerden yana kullanması, ülkedeki sosyo-mezhebî dengenin Şiilik lehine değişmesini sağlamıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak Sünnî kültürü temsil eden ilmi ve tasavvufî kurumlar zayıflamaya başlamış, buna karşın Şii entelijansı ve kurumları güçlenmiştir. Toplumsal alanda yürütülen Şiilik propagandaları sadece halkla sınırlı kalmamış, Sünnî alim ve mutasavvıfları da etkilemiştir. İran'da Sünnî alim ve mutasavvıflara yapılan baskılar artarak devam etmiş, bunlardan bir kısmı öldürülmüş ve faaliyet yürüttükleri medrese ve tekkeler yakılıp yıkılmıştır.³ Sünnî halkın resmî kurumlar ve toplumsal baskılarla Şiiliği kabule zorlandığı bu süreçte, ilmiye sınıfı mensubu pek çok aile Osmanlı topraklarına göç ederken,⁴ bazı Sünnî tarikat mensupları Şii düşüncüyü benimsemişlerdir. Bu meyanda Kübreviyye tarikatının iki kolu olan Zehebiyye ve Nûrbahşiyye tarikatlarına mensup mutasavvıfların isimlerinden bahsedilir.⁵ Bununla beraber bu süreçte Şii düşüncüyü benimseyen tarikat mensuplarının dahi İran'daki siyasî baskılardan kendini kurtaramadığını belirtmek gerekir.⁶

İran'da Şiileşen diğer bir tarikat ise Nimetullahiyye tarikatıdır. Başlangıçta Sünnî kimliğini korumakla beraber Safevî baskılarından daha az etkilenmek için Safevî Hanedanıyla çatışmama şeklinde başlayan yakınlaşma, Kaçarlar döneminde Nimetullahiyye'nin tamamen Şiileşmesiyle sonuçlanmıştır.⁷ Yine Kübreviyye-Hemedaniyye'nin devamı olarak faaliyet yürüten Hâce İshak Hottalanî'den (öl. 826/1423) sonra iki halifesinin Şiiliği benimsediğinden bahsedilir. Bunlar Muhammed Nurbahş (öl. 869/1464) ile Abdullah Bezişâbâdî'dir (öl. 872/1468).⁸

Bütün bunlara rağmen gerek Safevîler gerekse Kaçarlar döneminde Kâdiriyye, Şâziliyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatlar, Sünnî kimliklerini korumak için mücadele etmişlerdir. Nakşibendiyye tarikatının Ahrâriyye kolu şeyhlerinden Hâce Muhammed Emin Bulgarî ile Sirâcüddin Abdülvehhâb ve Sun'ullah Kâzekünânî'nin Tebriz'de, Seyyid Ali Kürdî'nin (öl. 925/1519) ise Kazvin'deki faaliyetleri Safevîlerin Sünnî tarikatlara yönelik olumsuz tavırları sebebiyle durma noktasına gelmiş ve Mevlânâ Seyyid Ali Kürdî idam edilmiştir.⁹

Safevî Hanedanı mensupları içinde de tarikatın Sünnî kimliğini değiştiren Şah İsmail'e karşı çıkanlar olmuştur. Bunlardan biri olan Şeyh Haydar Pîrüddin el-Erdebîlî İran'da Sünnî kimliğiyle tarikat faaliyetinde bulunamayacağını anladığında oğlu Şeyh Muhammed el-Erdebîlî'den Irak'ın kuzeyindeki şehirlere gitmelerini istemiştir. O da aile mensuplarıyla beraber Irak'ın Erbil şehrine göç etmiştir. *'Unvânû'l-mecd* adlı eserde Irak'a göç ettikten sonra Şeyh Muhammed Erdebîlî ve akrabalarının Haydarî ailesi olarak tanıdığı yazılıdır.¹⁰ Yine Nakşibendiyye tarikatı mensuplarından Seyyid Muhammed Badamyârî Tebriz'de Safevîlerin baskılarına dayanamayıp daha çok Sünnî Kürtlerin yaşadığı Urmiye'ye sığınmıştır. Onun torunlarından Şeyh Mahmud Urmevî (öl. 1048/1638) Urmiye'den ayrılarak Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Diyarbakır'a yerleşmiştir. Rûmiye Şeyhi olarak tanınan Şeyh Mahmud, Safevîlerin mezhebî baskılarından kurtulup Anadolu'da rahat bir nefes almaya başladığı süreçte, bu defa Osmanlı Sultanı dördüncü Murad'ın siyasî korkularının kurbanı olarak idam edilmiştir.¹¹

İran'ın Merivan ve Senendec bölgelerinde XIII. yüzyıldan itibaren dört asır faaliyet yürüten Şâzîlî şeyhleri de Safevîlerin siyasî ve askerî baskılarından nasibini almıştır. *Nûru'l-Envâr Der Silsile-i Âl-i Aşhâr* adlı Farsça eserde Kâkû Zekeriyya Tekkesi şeyhlerinden Şahabeddin

1 Mustafa Akkuş, *İlhanelilerin Anadolu'daki Dinî Siyaseti* (Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 122-123; Hanifi Şahin, "İlhanelilerin Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 121; Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/399.

2 M. Kemâleddin Harîrzâde, *Tibyânü vesâilü'l-hakâyik fi beyân-ı selâsili't-tarâik* (İstanbul: İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü), 431/222a.

3 Abdülcebar Kavak, "Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 40-41.

4 Bu ailelerden biri de Safeviyye tarikatı mensuplarından Şeyh Haydar Pîrüddin el-Erdebîlî'nin ailesidir. Bk. İbrahim Faşih Haydarî, *'Unvânû'l-mecd fi beyâni aḥvâli Bağdâd ve'l-Basra ve Necd* (Lübnan: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2010), 73.

5 Süleyman Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şiiliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2016), 287-290; Halil Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şîasında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 151-182.

6 Süleyman Gökbulut, "Sünnî Bir Tarikatın Şiileşen Kolları: Kübreviyye-Şiilik ilişkisi", *Marife* 3 (2008), 287.

7 Ahmet Arslan, *Şah Ni'metullâh-ı Vefî ve Ni'metullâhiyye Tarikatı* (Erzurum Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 258-259.

8 Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/186.

9 Hamid Algar, *Nakşibendîlik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 31.

10 Haydarî, *'Unvânû'l-mecd*, 73.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973), 3/1, 205; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 2/431.

eş-Şâzilî'nin (öl. 1072/1661) Safevîlerden çok zulüm gördüğü halde bölgedeki faaliyetlerinden vazgeçmediği kaydedilir. Onun bu kararlı duruşu üzerine İran askerleri tekkeyle beraber Kâkû Zekerîyya köyündeki evleri tahrip etmişlerdir.¹²

Sünnîler, XVI. yüzyılın başında Safevîlerin iktidara gelişine kadar İran'da nüfusun çoğunluğunu oluştururken, yürütülen planlı ve sürekli Şiîleştirme siyaseti sonucu günümüzde azınlık durumuna düşmüşlerdir. Sünnî halk uygulanan siyasî, askerî ve toplumsal baskılar ile Şiîliği kabule zorlanmış ve birkaç nesil sonra bu kültür benimsemiştir. Günümüzde Türkiye ve Irak sınırına yakın İran'ın kuzeybatısına düşen şehirlerde yaşayan Kürtler ile ülkenin güneybatısında yaşayan Arap nüfusun bir bölümü, kuzeyde Horasan Eyaletinde yaşayan Türkmenler ve Kürtler ile Hazar Denizi'nin güneyinde yerleşik Taliş halkı, büyük oranda Sünnî kimliklerini korumayı başarmışlardır. Fakat bu bölgelere çevre şehirlerden göç ettirilen Şiî nüfus sebebiyle buradaki Sünnî halkın oranı günden güne azalmaktadır.

Daha çok ülkenin sınır bölgelerine sıkışan Sünnî halkın, sahip olduğu kültürü nasıl koruduğu hususu merak konusudur. Bu çalışma, İran'da devlet eliyle yürütülen Şiîleştirme faaliyetlerine karşı İran'da irşadla görevlendirilen Hâlidî şeyhlerinin halkın Sünnî kimliğini korumaya yönelik çabalarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. İRAN'DA HÂLİDİLİĞİN YAYILDIĞI BÖLGELER

Hâlidîlik on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İran'ın Osmanlı Devleti'yle olan sınır bölgeleri ile ülkenin kuzeyinde yer alan Taliş ve Horasan eyaletinde yaşanan Sünnî halk arasında yayılmıştır. Hâlidî şeyhlerinin ülkenin güneybatısındaki Ahvaz bölgesi Arapları ile Horasan bölgesindeki Sünnî Türkmenler ve Kürtler arasında yürüttükleri faaliyetler hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Ahvaz ve Horasan bölgelerinde Hâlidîliğin faaliyetleri ayrı bir çalışmaya bırakılarak bu makalede daha çok ülkenin kuzeybatı şehirlerinde yoğunlaşan Kürtler ve Azerîler ile Hazar Denizi'nin güneyinde yerleşik Taliş halkı arasındaki faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Hâlidîliğin İran'ın kuzeybatısında etkin olduğu bölge, kuzeyinde Urmiye, güneyinde ise Mahabat şehrinin merkezini teşkil ettiği geniş bir alanı kapsamaktadır. Urmiye ve çevresinde Herkî, Mahabat ve çevresinde ise Mukriyanî aşiret konfederasyonlarının etkili olduğu bilinmektedir.¹³ Çoğunlukla Sünnî Kürtlerin yaşadığı bu bölgede ülkenin kuzeyine doğru gidildikçe artan bir Şiî Azerî nüfus bulunmaktadır. Sünnî Kürtler Şafîî mezhebine bağlı olup itikatta Eş'ârîdirlir. Urmiye ve çevresinde Kürtçenin Kurmancî lehçesi, Mahabat ve çevresinde ise Kürtçenin Soranî lehçesi konuşulmaktadır. Ayrıca Urmiye, Uşneviye, Salmas, Maku şehirlerinde yaşayan Azeriler arasında da hatırı sayılır bir Hâlidî topluluğu bulunmaktadır. Hâlidî şeyhlerinin XIX. yüzyılın ilk yarısından beri faaliyet yürüttükleri bir diğer bölge ise Hazar Denizi'nin güneyinde Taliş halkının yaşadığı zorlu coğrafyadır.

2. İRAN'DA FAALİYET YÜRÜTEN HÂLİDÎ ŞEYHLERİ

Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî (öl. 1242/1827) 1811 yılında Hindistan'dan memleketi Süleymaniye'ye dönerken İran'ın Senendec şehrine uğramıştır. Burada hocası Muhammed Kasîm es-Senendecî'nin (öl. 1234/1818) medresesinde kısa bir müddet konaklamıştır. Hocasının Mevlânâ Hâlid'den Nakşibendî-Müceddidî usûl ve âdâbını öğrendiğine dair bazı bilgiler bulunmakla beraber, onun Hâlidî şeyhi sıfatıyla faaliyet yürüttüğü hususunda kesin bir kanıtın söz edilemez. Muhammed Kasîm'in bu medresesi, yaşadığı sürece İran ve Irak'tan pek çok seçkin talebinin ders gördüğü tanınmış bir ilim merkezi olarak hizmet vermekle beraber, bu medresenin Hâlidî tasavvuf geleneğini temsil ettiği hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu nedenle Hâlidîliğin İran'daki ilk ve en erken faaliyetlerinin 1815'li yıllarda başladığını söylemek daha doğru bir tespit olur.

Hâlidîliğin İran'da yayılmaya başladığı ilk yıllarda Seyyid Abdullah Şemdinî (öl. 1235/1819), Seyyid Taha Hakkarî (öl. 1269/1853), Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (öl. 1283/1866), Hacı Abdülmü'min el-Buhârî ve Molla Resûl Savuçbulakî gibi Mevlânâ Hâlid'in birden çok halifesi adı geçmektedir. Mevlânâ Hâlid bir taraftan bazı halifelerini İran'a görevlendirirken diğer taraftan faaliyetlerinin engellenmemesi için hem yerel yöneticiler hem de Tahran'daki üst düzey bazı devlet ricaliyile mektuplaşmıştır.¹⁴ İran ve Orta Asya'yı iyi bilen halifesi Hacı Abdülmü'min el-Buhârî'yi zaman zaman devlet yetkilileriyle görüşmek üzere Tahran'a göndermiştir. İran'da güvenle seyahat edebilmesi için de Senendec bölgesindeki Hâlidî mensuplarına bir mektup yazarak ona yardımcı olmalarını istemiştir.¹⁵ Halifelerinden Molla Resûl, Savuçbulak (Mahâbâd) şehrinde bir tekke kurmuştur. Bu tekke sayesinde Hâlidîlik Mahâbâd ve çevresinde tanınmaya başlamıştır. Bu durum Şeyh Osman Siracüddin'in bu bölgeye gönderdiği halifelerinin işini kolaylaştırmıştır.

Hâlidî şeyhlerinden iki tanesinin tarikat silsileleri, İran'ı da içine alan geniş bir coğrafyada yayılmıştır. Bunlardan birincisi Seyyid Taha Hakkarî'dir. Bu zat Mevlânâ Hâlid'in medrese arkadaşı ve dostu Seyyid Abdullah Şemdinî'nin yeğenidir. Seyyid Taha, amcasının teşviikiyle Mevlânâ Hâlid'in sohbet halkasına tahminen 1812-1813 yılları arasında katılmıştır. Şeyh Osman, Seyyid Taha ve amcası Seyyid Abdullah'tan önce Mevlânâ Hâlid'e intisap etmesine rağmen İran'da Hâlidîliğe ait ilk faaliyetler doğrudan Seyyid Taha ile Urmiye şehrinin Berdesor köyünde başlamıştır.

Muhammed Hurşid Paşa Basra körfezinden başlayıp Bayazıt Sancağı'nda sonlandığı Osmanlı-İran sınırı seyahatinde¹⁶ Urmiye şehrine de uğramış ve Berdesor Tekkesi ve şeyhleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. O, Şeyh Taha Hânekâsî olarak adını zikrettiği Berdesor Tekkesinin ilk Hâlidî postnişini Seyyid Taha'nın sadece Urmiye'de değil Irak'ın kuzeyinde yer alan Musul, Akre ve İmadiye bölgelerinde de etkili olduğunu kaydeder. Seyahat ettiği dönem Şeyh Taha Hânekâsî'nde Seyyid Salih'in postnişin olduğu ve Seyyid Taha gibi onun da İran

12 Abdüssamed Tüdâr, *Nûru'l-Envâr Der Silsile-i Âl-i Athâr* (Senendec: İntişârât-ı Hüseyinî Neseb, 1369/1990), 79.

13 Abbas Azzâvî, Kürt aşiretleri arasında yer verdiği Herkîlerin, çoğunluğu İran'da olmak üzere Irak-İran sınırında günümüzde Urmiye şehri ile Irak'ın Revanduz bölgesi arasında yayılmış büyük bir kısmı yazın İran'a kişinin Irak topraklarına göç eden bir aşiret olarak bahseder. Daha güneyde Merivan ve Mahâbâd bölgelerinde ise Mukrî aşiretinin adına yer vermektedir. Bk. Abbas Azzâvî, *Aşâiru'l-Irak* (Beyrût: Mektebetü'l-Hadârât, t.s.), 1/2, 294-296, 340.

14 Abdülkerim Müderris, *Yâd-ı Merdân* (Hevlâr: Çaphâne-i Ârâs, 2011), 1/249, 250.

15 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 1/220, 221.

16 Muhammed Hurşid Paşa, *Rihletü'l-İhudüd beyne'd-devleti'l-Osmâniyye ve İran*, çev. Mustafa Zehrân, haz. Es-Safsâfî Ahmed el-Kutûrî (Kahire: el-Merkezülî-Kavmî Li't-Tercüme, 2009), 55.

Şahî ve bölge halkının saygısını kazandığını ifade eder.¹⁷ Muhammed Hurşid Paşa'nın verdiği bilgiler, Seyyid Taha'nın 1819 yılında İran'dan ayrılmadan önce birkaç yıl Urmiye'de yaşadığı ve bölge halkı arasında saygın bir yer edindiğini ortaya koymaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in 1822 yılında Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gittiği süreçte Suriye, Irak, İran ve Türkiye'den pek çok halifesi onu ziyaret etmek üzere Şam'da toplanmışlardır. Fakat Mevlânâ Hâlid kendisine saygı gösteren Şam Valisini İstanbul'daki üst düzey Osmanlı devlet ricali karşısında zor durumda bırakmamak için halifelerini kısa süre içinde görev yerlerine göndermiştir. Bu durumu da 17 Rebiülevvel 1238/2 Aralık 1822 tarihinde Bağdat'taki halifelerinden Seyyid Abdülğafûr ve Seyyid Muhammed Cedîd'e yazdığı bir mektubunda dile getirmiştir. Bu mektupta konumuzla ilgili olarak dikkat çeken hususlardan biri Seyyid Taha'nın irşad bölgesine daha önce görev yaptığı Urmiye ve Hakkari'ye ek olarak Van vilayetinin de eklenmesidir. "...Seyyid Taha eş-Şemdinânî'yi de Van'a gönderdim. Böylece yanımdaki bütün müritleri yerlerine gönderdim."¹⁸ Bu yeni görevlendirme ile Seyyid Taha Türkiye-İran sınırının her iki tarafında yer alan geniş bir coğrafyada Hâlidî şeyhi olarak büyük bir nüfuz elde etmiştir.

Seyyid Taha, amcası Seyyid Abdullah'ın vefatı üzerine Nehri Tekkesinde irşad postuna oturmuştur. Berdesor Tekkesine de kardeşi Seyyid Muhammed Salih'i (öl. 1280/1864) görevlendirmiştir. Seyyid Muhammed Salih ağabeyi Seyyid Taha'nın vefatı 1853 yılına kadar İran'da aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. Nehri Sâdâtı içinde İran'da en uzun süreli irşad faaliyeti yürüten kişilerden biri Seyyid Muhammed Salih'dir. 1819'dan itibaren İran'da yaklaşık 35 yıl kalmıştır. Seyyid Muhammed Salih daha çok Berdesor'daki tekkede ikamet etmiştir. Hurşid Paşa'nın verdiği bilgiler onun, Urmiye, Hakkâri ve Kuzey Irak üçgeninde büyük bir nüfuz elde ettiğini göstermektedir.¹⁹ Seyyid Taha'nın halifelerinden Selmaslı olan ve Köse Halife olarak bilinen Molla Taha Cârîyânî, Uşneviyeli Sultan Mustafa (öl. 1270/1854), Seyyid Haydar ve Molla Hızır Nerzîveyî (öl. 1297/1879) Urmiye, Selmas ve Uşneviye şehirlerinde çok sayıda kişiyi Hâlidî mensubu yaparken, sonuncusu Layican ve Mahâbât şehirlerinde de etkili olmuştur.²⁰ Urmiye ve çevresindeki irşad faaliyetlerinde Seyyid Muhammed Salih'in halifesi Molla Hasan Uşnevî ile Şeyh Abdülkadir Nehrî'den el alan Molla Hüseyin Uşnevî (öl. 1304/1886) ve Molla Abdülaziz Uşnevî'nin (öl. 1349/1930) de katkılarından bahsetmek gerekir. Seyyid Taha'nın halifesi olan Şeyh Abdülvehhâb Ermenbulâğî (öl. 1281/1864) ve oğlu Molla Muhammed Emin Ermenbulâğî (öl. 1334/1916) ile Molla Abdullah Zerdedrûyî, Bukan ve Mahâbât şehirlerinde faaliyet yürütmüşlerdir.

Seyyid Muhammed Salih 1853 yılında İran'dan ayrılırken yerine oğlu Seyyid Nûreddin'i (öl. 1306/1889) bırakmıştır.²¹ Seyyid Nûreddin de yaklaşık 36 yıl irşad faaliyetinde bulunmuştur. Nehri'de yetişen Halife Seyyid Rahmetullah Sakız şehrinde, Şeyh Ubeydullah'ı Nehri'nin çocuklarına da hocalık yapan Mirza Abdurrahim Vefâî (öl. 1914)²² ile Molla Muhammed Balakulu (öl. 1354/1935) Mahâbât şehrinde faaliyet yürütmüşlerdir.

Seyyid Nureddin'den sonra İran'daki genel irşad faaliyetlerini kimin deruhte ettiği hususunda kesin bilgiye sahip değiliz. Fakat 1880 yılında başlayan Şeyh Ubeydullah isyanı²³ sonrası İran'da Berdesor dahil pek çok Hâlidî tekkesinin faaliyetlerinde bir fetret dönemi yaşandığı söylenebilir. Diğer taraftan Türkiye'de 1925 yılında patlak veren Şeyh Said hadisesi ise Nehri Tekkesi için daha vahim bir durumu ortaya çıkarmıştır. Çünkü İstanbul'da yaşayan Nehri şeyhlerinden ikisi Seyyid Abdülkadir ve oğlu Seyyid Muhammed bu hadiseden dolayı idam edilirken, Şemdinli'deki Nehri Tekkesi de yıkılmıştır. Bu süreçte Nehri'den ayrılan ve bir süre sonra İran'a giderek Urmiye şehrine yerleşen Seyyid Abdülkadir'in (öl. 1925) oğlu Seyyid Abdullah Geylânîzâde (öl. 1967) irşad faaliyetlerini İran'a kaydırmıştır. Böylece Nehri kolunun merkezi Türkiye'den İran'a intikal etmiştir.²⁴ Seyyid Abdullah 1942 yılından itibaren çeyrek asır boyunca İran'da Nehri koluna bağlı olarak faaliyet yürüten Hâlidî şeyhlerinin başvuru mercii ve en büyük temsilcisi olmuştur.

Şeyh Alaaddin Muhyiddin Hüseyinî'nin (öl. 1965) oğlu ve halifesi Şeyh Tâhâ Şahabeddin Kemâlîzâde'nin Urmiye merkezde açtığı Hânekâ-yı Kemâlât, Nehri kolunu temsil eden Hâlidî şeyhlerinin son dönemde açtığı en etkili tekkelerden biri olmuştur. Burada yetişen Seyyid Yahya Kemâlîzâde, Seyyid Ali Uşnevî, Seyyid İsmail Mahâbâdî, Molla Yusuf Urmevî (öl. 2009) ve Seyyid Salah Tutağacı (öl. 2013)²⁵ hem Urmiye'de Kurmancî konuşan Kürtler hem de Mahâbâd'da Soranice konuşan Kürtler arasında irşad faaliyetlerini sürdürürken, Urmiye ve kuzeyindeki şehirlerde Türkçe konuşan Azeriler arasında da Hâlidîliği yaymak için uğraş vermişlerdir.

Hâlidî şeyhleri arasında en yaygın ikinci silsilenin sahibi ise Şeyh Osman Siracüddin'dir. Şeyh Osman Bağdat'ta medrese talebesi iken daha önce Süleymaniye ve Hevraman dolaylarında adını sıkça duyduğu Mevlânâ Hâlid'in Abdülkadir Geylanî türbesini ziyarete geldiğini öğrenmiş ve onu görmeye gitmiştir. Bu görüşme sonrasında Mevlânâ Hâlid'e intisap etmiştir.²⁶ Bu şekilde Mevlânâ Hâlid çok aktif ve nüfuzlu bir mürid kazanırken, Şeyh Osman da Nakşibendî-Müceddidîliğin Ortadoğu'daki en etkin temsilcisine intisap etmiştir. Şeyh Osman, 1820 yılında mürşidinin Süleymaniye'den ikinci kez ayrılıp Bağdat'a gidişine²⁷ kadar onun yanından ayrılmamıştır. Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'den ayrılırken buradaki işleri çok güvendiği iki halifesine havale etmiştir. Süleymaniye'de Mahmud Paşa'nın kendisi için yaptırdığı Mevlânâ Hâlid Hânekâsı'nın tüm mali iş ve işlemlerini yürütmek üzere Afganistanlı halifesi Şeyh Abdullah Heratî'yi görevlendirmiştir. Heratî Mevlânâ Hâlid'in sadece halifesi değil aynı zamanda dostu ve pek çok sırrını bilen kişiydi. Mevlânâ Hâlid'in Şam'a yerleşmesinden sonra her yıl Süleymaniye'deki hânekânın gelirlerinden bir kısmını düzenli olarak ona göndermiştir. Bu durumun farkına varan dönemin Süleymaniye mutasarrıfı Mahmud Paşa, Abdullah Heratî'den Hânekâ'nın bütün iş ve işlemlerinden el çekmesini istemiştir.²⁸

17 Hurşid Paşa, *Rihletü'l-hudûd*, 384.

18 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 1/329.

19 Hurşid Paşa, *Rihletü'l-hudûd*, 384-385.

20 Mehmet Sakı Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhı* (İstanbul: Nizamiye Akademik Yayınları, 2017), 46.

21 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 52.

22 Mirza Abdurrahim Vefâî, *Tuhfetü'l-murîdîn*, çev. Muhammed Heme Bâkî, haz. Gazi Muhammed Hızır (Sakız 1999), 32.

23 Ahmed Osman Ebûbekir, *el-Âşâru'l-kâmîle*, haz. Azad Ubeyd Sâlih (Süleymaniye: Muessesetu Jin, 2009), 117-118.

24 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 87.

25 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 171.

26 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 2/11.

27 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 1/33.

28 Kemâl Reûf Muhammed, *Geran Bo Rastî* (Süleymaniye: Çaphâne-i Şivan, 2011), 13-20.

Mevlânâ Hâlid, Süleymaniye dahil Irak-İran sınırının her iki tarafında büyük bir nüfusa sahip Havraman bölgesindeki irşad faaliyetleri için ise Şeyh Osman'ı görevlendirmiştir. Havraman bölgesi İran'daki Sünnî Kürtlerle iletişim açısından stratejik öneme haiz bir coğrafya olmuş ve önemini günümüze kadar korumuştur. Kendisine verilen görevin büyüklüğü ve önemini iyi kavrayan Şeyh Osman, önce doğup büyüdüğü Tavîle köyünde irşada başlamış daha sonra İran sınırına çok yakın bir mesafede bulunan ve yüzyıllardır dinî ilimlerin öğretildiği Biyare Medresesi'ni yeniden dizayn ederek bir Hâlidî ilim ve irşad merkezine dönüştürmüştür.²⁹ İran'dan gelerek Biyare Medresesinde eğitim görmek isteyen çok sayıda talebeyi yetiştirip İran'a göndermeye başlamıştır.

İran'da faaliyet yürüten Hâlidî şeyhlerinden biri de Şeyh Osman'ın torunu Şeyh Alaaddin Biyarî'dir (öl. 1373/1953). Merivan'da kurduğu Durûd Medresesi ve tekkesi İran'da Soranice lehçesini konuşan Sünnî Kürtler arasında büyük ilgi görmüştür. Şeyh Alaaddin sadece talebelerin ilim tahsili, tasavvufî eğitimleri ve barınmalarını sağlamakla kalmamış, yetim ve yoksulların korunup gözetilmesinde de önemli rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede meydana gelen kıtlık ve sıkıntılı dönemde medrese gelirlerinin önemli bir kısmını fakir ve muhtaçlara dağıtmıştır.³⁰

Şeyh Osman'ın İran'da etkili olduğu diğer bir bölge ise Taliştir. Gilan'a yakın olmakla beraber Taliş halkının Kürt olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle Talişlilerin Kuzey Irak'taki Sünnî Kürtlerle ilişkisi doğrusu merak edilen bir husustur. Burada ilk akla gelen Talişlilerin mezhep olarak Şafîî olmaları ve kendileri gibi Şafîî mezhebine mensup olan Kürtlerin medreselerinde okumak için bu bölgeyle iletişime geçmiş olduklarıdır. Fakat bölgede Kürtlere ait çok sayıda medrese olduğu hatta Şehrezor bölgesindeki medreselerin Irak genelindeki bütün medreselerin neredeyse yarısını teşkil ettiği kaydedilmektedir.³¹ Bu durumda neden İran'daki ve Irak'taki diğer medreseler değil de Biyare medresesi tercih edilmiştir. Yaptığımız araştırma sırasında elde ettiğimiz bazı bilgiler Talişlilerin genelde İran ve Irak'taki Sünnî medreseler özelde ise Biyare Medresesi'yle ilişkilerinin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir.

XVII. yüzyılın ilk yarısında İran'ın Senendec şehrindeki Kâkû Zekeriyya köyünde medrese eğitimi almaya gelen Talişli talebeler, o dönem postnişin olan Şeyh Şahabeddin eş-Şâzilî'den (öl. 1072/1661) sadece Arapça ve Şafîî fikhini öğrenmemiş tasavvufî terbiyesinden de geçmişlerdir. Babasından hem Şâzilî hem de Nakşibendî icazeti alan Şeyh Şahabeddin'in Nakşibendiyye âdâb ve usullerine göre tasavvufî eğitim verdiği ifade edilir.³² Bu sebeple talebelerden Seyyid Hibetullah et-Talişî ve Şeyh Abdülmecid ed-Dağıştanî'nin,³³ Taliş ve Dağıştan bölgesine Şâzilî tarikat geleneğine aşına birer Nakşibendî şeyhi olarak döndüklerini belirtmek yanlış olmaz. 'Ulemâunâ fî hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn adlı eserde Biyare Medresesi'nde irşad faaliyeti yürüten Şeyh Osman'ın Tavîle köyüne ilk yerleşen atası Faki Ahmed el-Gazâî'nin soyu İran'daki Kâkû Zekeriyya Tekkesi şeyhlerine dayandırılır.³⁴ Bu durumda İran'da Şâziliyye tarikatını temsil eden Kâkû Zekeriyya şeyhleri ile Nakşibendî-Hâlidîliği temsil eden Biyare şeyhleri arasındaki akrabalığın Talişliler tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Taliş'ten Biyare'ye gelen talebeler tesadüfen değil bilinçli olarak buraya yönelmişlerdir.

Taliş bölgesinde ilk irşad faaliyetlerine başlayan kişi Hacı Mahmud Kürdistanî³⁵ olmalıdır. Şeyh Osman'ın Kürt asıllı halifelerinden olan Kürdistanî,³⁶ büyük olasılıkla Taliş bölgesinde Hâlidî tasavvuf geleneğini tanıtmaya için öncü olarak gönderilmiştir. Çünkü Şeyh Osman'ın Kürdistanî'den sonra gönderdiği hemen bütün halifeleri Talişlidir. Bunlardan Şeyh Şahabeddin Talişî, Hacı Halife ve Şeyh Ali Anberânî daha önce Kürdistanî'nin başlattığı faaliyetleri Taliş'in farklı beldelerine yaymak için uğraşmışlardır. Şeyh Ali Anberânî'nin Anberan köyünde açtığı medrese ve tekke ise Taliş bölgesinde en aktif Hâlidî merkezi haline gelmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Dağıştan'daki en büyük Hâlidî merkezi olan Yukarı Yerağlı Medresesi'nin ilim ve tasavvuf alanlarındaki kurumsal misyonunu, yirminci yüzyılın ilk yarısında Taliş'teki Anberân Medresesi yüklenmiştir. Şeyh Ali Anberânî'den sonra oğlu Muhammed Said Anberânî (öl. 1369/1949) posta oturmuştur. Onun vefatından sonra kardeşi Şeyh Mazhar Şefikî (öl. 1981) irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Hamid Algar'ın verdiği bilgilerden Anberân Medresesi'nde Şeyh Mazhar'dan sonra irşad postuna oğlu Şeyh Sabit Şefikî'nin oturduğu anlaşılmaktadır.³⁷

İran'da yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde irşad faaliyetleriyle dikkat çeken kişi, Hâlidî şeyhi Osman Siracüddin-i Sâni'dir (öl. 1997). Büyük dedesi Şeyh Osman Siracüddin'in adını taşıdığından isminin sonuna ikinci anlamında "Sâni" nitelemesi eklenmiştir. Şeyh Alaaddin Biyarî'nin oğlu olan Şeyh Osman Siracüddin-i Sâni, 1959 yılından itibaren babasının İran'da kurduğu Durûd Tekke ve medresesinin başına geçmiştir. İran'a geldiğinde ilk iş olarak daha önce Biyare Tekkesine bağlı olarak İran'ın farklı bölgelerinde irşad faaliyeti yürüten Hâlidî şeyhlerini ziyarete başlamıştır.³⁸ Doğrusu bu ziyaretlerden oldukça olumlu dönütler almıştır. Halidîlerin saygısını kazanan Şeyh Osman-ı Sâni, aynı zamanda bu silsilenin temsilinde piramitin zirvesindeki şahsiyet olarak İran'ın hem siyaset hem de ilim ve tasavvuf çevrelerinde nüfuzunu arttırmıştır.

Târîh-i Tasavvuf Der Kurdistan adlı eserde İran'da son yıllara kadar Hâlidî tasavvuf geleneğini sürdüren bazı ailelerden bahsedilir. Mahâbâd'ın Zeynuşeyhî köyü'nde Şeyh Ubeydullah Ailesi, Bane'nin Çemparav köyü'nde ikamet eden Şeyh Molla Kadir Ailesi ile Sakız şehrinin Duzahdere köyü'nde yaşayan Duzahdere Ailesi bunlardan bazılarıdır. Aynı eserde Bukan şehri Hanikâh köyü'nden Şeyh Yusuf ve oğlu Şeyh Muhammed'in de Hâlidî şeyhleri olarak faaliyet yürüttükleri kaydedilir.³⁹

29 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 2/15-16.

30 Abdülkerim Müderris, 'Ulemâunâ fî hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn, haz. Muhammed Ali el-Karadağî (Bağdat: Dâru'l-Hurriyye Li't-Tibâa, 1983), 405.

31 Abdullah Molla Said Molla Veysi Kertekî, *Cuhûdu's-şeyh Abdülkerim el-Muderris el-fikhîyye* (Erbil 2002), 27.

32 Abdülkerim Müderris, *Binemâlâyê Zanyârân* (Tahran: Anâ, 1389hş/2010m), 79.

33 Müderris, 'Ulemâunâ, 237.

34 Müderris, 'Ulemâunâ, 204.

35 İran'da Kürdistan Eyaleti bulunmaktadır. Bu eyaletin merkezi ise Senendec olarak bilinen Sine şehridir. Burada adı geçen Hacı Mahmud Kürdistanî de Molla Mahmud Sineyi olmalıdır.

36 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 2/21.

37 Algar, *Nakşibendilik*, 325-326.

38 Algar, *Nakşibendilik*, 335-336.

39 Muhammed Raûf Tavakkulî, *Târîh-i Tasavvuf Der Kurdistan* (Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381hş/2001m), 289-290.

3. HÂLİDÎ ŞEYHLERİNİN İRAN'DAKİ SÜNNÎ KÜLTÜRE KATKISI

Hâlidîlik, Sünnî tasavvuf geleneğine sahip, bütün İslam toplumlarına kucak açan, dinamik ve kalabalık bir ekiple Asya'nın doğusunda ve batısında faaliyet yürütmeye başlamıştır. İran'da görev alan Hâlidî şeyhleri de tarikatın bu dinamik yapısıyla Sünnî kültürü yeniden canlandırmaya yönelik çalışmalara girişmişlerdir. Bu çalışmalar şu dört başlık altında toplanmaktadır:

1. Sünnî Medrese Geleneğinin Canlandırılması
2. Ehl-i Sünnet Düşüncesine Sahip Entelektüel Şahsiyetlerin Yetiştirilmesi
3. Sünnî Tasavvuf Geleneğinin Güçlendirilmesi
4. Osmanlı Devleti'nin İran'a Yönelik Siyasetine Destek Verilmesi

3.1. Sünnî Medrese Geleneğinin Canlandırılması

Irak, İran ve Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki şehirlerde yaşayan Hâlidî şeyhlerinin yetiştiği medreseler, Bağdat Nizamiye Medresesinin ardılları olan eğitim kurumlarıdır. Çünkü Nizamülmülk'ün (öl. 485/1092) Bağdat'ta yaptırdığı Nizamiye Medresesinin müderris kadrosu ve müfredat olarak Şafî mezhebinin öğretilerini esas alan yapısı,⁴⁰ ufak bazı eklemelerle bölgedeki diğer medreselerde devam ettirilmiştir. Bu yönüyle Mevlânâ Hâlidî'nin yetiştiği Şehrezor bölgesi Şafî fikhinin en yaygın okutulduğu medreselere sahip olmuştur. Mâverân ve Biyâre medreseleri kurumsal anlamda hizmet veren medreseler içinde ayrıcalıklı bir yer edinmiş ve İran'dan gelen çok sayıda talebe de ev sahipliği yapmıştır.

Nakşibendî-Müceddidîlerin ilim ve medreseye verdikleri önem bilinmekle beraber, bu durum Nakşibendî-Hâlidîlikte tarikatın olmazsa olmaz bir esası haline gelmiştir. Bunun sürdürülebilmesi için de halifeler müderrislik yapabilecek şahsiyetlerden seçilmiştir. Hâlidîler görev yaptıkları bütün ülkelerde olduğu gibi İran'da da çok sayıda sabit ve mobil medrese kurmuşlardır. Bu sayede geniş bir coğrafyada irşad ve tedrisat faaliyeti yürütürken diğer taraftan şehirlere gelme imkânı olmayan pek çok talebenin ilim ve tasavvuftan müstefid olmalarının yolunu açmışlardır. Diğer bir tabirle Hâlidî şeyhleri İran'da ilmî ve tasavvufî faaliyetleri şehirden kırsala doğru genişleterek bu faaliyetleri belde ve köylerde yaşayan halkın ayağına götürmüşlerdir. Bunun en başarılı örnekleri arasında Şeyh Alaaddin Biyarî'nin açtığı Durûd Medresesi yer almaktadır. XX. yüzyılın başında İran'da kurulan Durûd Medresesi aynı isimli tekkeyle beraber inşa edilmiştir. Bu medrese, Merivan ve çevresindeki şehirlerde faaliyet yürütecek çok sayıda Sünnî entelektüel şahsiyetin yetişmesini sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşından önce bu medresede Şeyh Alaaddin'in özel katipliğini de yapan Molla Arif b. Abdüssamed (öl. 1330/1912) imamlık, Merivan'ın tanınmış alimlerinden Muhammed b. Kadir er-Reşedî ise müderrislik yapmıştır.⁴¹

Bu meyanda İran'da hem medrese hem de tekke olarak kullanılan bazı Hâlidî merkezleri şunlardır: Urmiye Berdesor Hânekâsı, Urmiye Dîzec Medresesi, Urmiye Hânekâ-yı Kemâlât, Bukan Ermenbulâğ Hânekâsı, Mahâbâd Nehri Şemzînân Hânekâsı, Pîranşehir Gezgezek Hânekâsı. Ayrıca Urmiye'ye bağlı Mergever, Tergever beldeleriyle Deşt ve Somay'da da medreseler açılmıştır.⁴²

3.2. Ehl-i Sünnet Düşüncesine Sahip Entelektüel Şahsiyetlerin Yetiştirilmesi

Hem İran'da açılan medrese ve tekkelerde hem de Türkiye ve Irak'taki bazı merkezlerde yetişen şahsiyetlerin bir kısmı mürşid müderris olarak İran'da Sünnî halkın yaşadığı şehirlerde faaliyet yürütmüşlerdir. İran'da Sünnî kültürün güçlü bir şekilde temsil edilmesini sağlamak amacıyla biri Türkiye'de diğeri de Irak'ta olmak üzere iki büyük Hâlidî merkezinden destek gelmiştir. Türkiye'deki merkez Nehri Medresesi, Irak'taki ise Biyare Medresesidir.

Nehri Medresesi müderrislerinden Molla Ahmed Herkî hem Hakkârî'de hem de İran'daki Sünnî Kürtler arasında saygın bir yere sahip olmuştur. Şeyh Ubeydullah-ı Nehrî (öl. 1300/1883) onu farklı bölgelere elçi olarak da görevlendirmiştir. Molla Ahmed Herkî'nin, yetiştirdiği Uşneviyeli Kâdı Molla Muhammed Şerif Azamî (öl. 1352/1932) ile Molla Muhammed Bakır Müderrisî (öl. 1357/1938)⁴³ İran'a döndükten sonra ilmiye sınıfı arasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Diğer bir müderris olan Molla Abdullah Pîrebâb ise Kâdı Abdullah Mahâbâdî (öl. 1300/1883'ten sonra) ve Abdullah Velzî (öl. 1349/1930)⁴⁴ gibi iki aktif ilim erbabını İran'daki Sünnî topluma kazandırmıştır. Nehri Tekkesinde yetişip İran'da Hâlidî şeyhi payesiyle irşad ve tedrisat faaliyetlerini birlikte yürütenler arasında Sultan Mustafa Uşnevî (öl. 1270/1854), Şeyh Abdülvehhâb Ermenbulâğî (öl. 1281/1864), Molla Hızır Nerzîveyî (öl. 1297/1879), Molla Abdullah Zerdedrûyî, Molla Tâhâ Cârîyânî (Köse Halife), Mirza Abdurrahim Vefâyî (öl. 1914), Seyyid Abdullah Geylânîzâde (öl. 1967) gibi şahsiyetler bulunmaktadır.

Biyare'de yetişip İran'da faaliyet yürütenler arasında Senendec şehriden Şeyh Şükrullah es-Sineyî, Şeyh Mahmud Bakır es-Sineyî, Şeyh Mahmud es-Sineyî, Molla Abdülazîm es-Sineyî ve Kürtlerin İmrü'l-Kays'ı olarak tanınan şair Şeyh Selim es-Senendecî (öl. 1333/1914), Mahâbâd ve çevresinde yaygın olan Mukriyan aşireti mensubu Seyyid Abdülkerim Mukriyânî, Seyyid Hüsameddin Mikriyânî ve Molla Muhammed Emin Mukriyânî, Sakız şehriden Şeyh Mustafa es-Sakızî, Şeyh Şemsüddin es-Sakızî ve Seyyid Hüsameddin Sakızî, Hazar Denizinin güneybatısındaki Taliş bölgesinden Seyyid Şahabeddin et-Tâlişî ve Molla Esedullah et-Tâlişî'nin isimlerinden bahsedilmektedir.⁴⁵

Bir taraftan İran'da açılan medreselerde Ehl-i Sünnet anlayışına sahip müderrisler yetiştirilirken, diğer taraftan onlarca talebenin eğitim gördüğü Irak'taki Biyare Medresesinde yetişen İranlı talebeler, birer müderris ve Hâlidî mensubu olarak memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bu sayede İran'daki Sünnî toplum düzenli olarak ilim ve tasavvuf kisvelerine sahip alimlerle takviye edilmiştir.

40 Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189.

41 Müderris, *Ulemâunâ*, 258, 405.

42 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 45-171.

43 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 58.

44 Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 60.

45 Abdulcebar Kavak, "Mevlânâ Hâlidî-i Bağdâdî'nin Halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (öl. 1283/1866) ve Biyâre Medresesi/Tekkesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 266-269, 281.

3.3. Sünnî Tasavvuf Geleneğinin Güçlendirilmesi

Safevî sonrası İran'ın pek çok büyük şehrinde faaliyetleri engellenen ve bir kısmı ülkeyi terk etmek zorunda kalan Sünnî tarikat mensuplarının büyük çoğunluğu Irak ve Anadolu'ya giderek Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdir. Bu sebeple Sünnî tarikatlara ait faaliyetler neredeyse yok denecek bir seviyeye inmiştir. Var olan sınırlı tasavvufî faaliyetler de Irak'tan gönderilen bazı Kadîrî şeyhleriyle yürütülmüştür. Irak'ın Şehrezor bölgesinde etkin olan ve Kadîrî şeyhleri olarak tanınan Berzencî ailesinin İran'a yönelik bazı faaliyetleri dışında Sünnî tasavvufa ait pek bir iz kalmamıştır. Berzencîlerin faaliyetleri de Irak sınırına yakın Bane ve Merivan gibi bazı Kürt şehirleriyle sınırlı kalmıştır.⁴⁶ On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Şehrezor bölgesinde Müceddidî şeyhi olarak faaliyet yürüten Mevlânâ Hâlid, Berzencîlerden sonra ikinci defa ve çok daha dinamik bir kadroyla İran'da teşkilatlanan Sünnî mutasavvıf olmuştur. Böylece Hâlidî şeyhleri İran'ın bütün şehirlerinde olmasa bile en azından sınır bölgelerinde Sünnî tasavvuf geleneğini yeniden canlandırmaya başlamışlardır.

Hâlidîlerin bu alandaki en belirgin katkılarından biri mobil irşad faaliyetleridir. Özellikle şehir merkezlerinden uzak kırsal alanlarda yürütülen bu faaliyetler, Sünnî tasavvuf geleneğinin geniş bir halk kitlesine ulaşmasında olumlu rol oynamıştır. Bu mobil faaliyetlerine verilebilecek en güzel örneklerden biri Taliş bölgesinin zorlu coğrafik şartlarına rağmen Hâlidî şeyhlerinin burada aralıksız yürüttükleri ilim ve irşad faaliyetleridir. Bunlara bazen Irak'tan gelen bazı tarikat mensupları da katkı sunmuşlardır. Şeyh Osman'ın torunu Şeyh Kemalüddin Biyarî (öl. 1356/1977) 1921 yılında Taliş'e gelerek Hâlidî şeyhlerinin bulunduğu köyleri ziyaret etmeye başlamıştır. Şeyh Ömer Ziyaüddin Biyarî'nin oğlu Şeyh Necmeddin Biyarî'nin de halifesi olan Şeyh Kamalüddin, Taliş'li bir ailenin kızıyla evlenerek oraya yerleşmiştir. Yarım asırdan fazla bir süre faaliyet yürüttüğü Taliş'te Hâlidî tasavvuf geleneğinin önemli bir temsilcisi olmuştur. Vefat etmeden önce yerine oğlu Şeyh Cemaleddin Taliş'i bırakmıştır.⁴⁷

Hâlidî şeyhlerinin Sünnî tasavvuf geleneğinin güçlendirilmesi adına ortaya koydukları bir diğer faaliyet ise manzum tasavvufî kültürün entelektüel kesim arasında yaygınlaştırılmasıdır. Bu meyanda tertip edilen *Divanlar* Farsça ile beraber Arapça ve Kürtçe ile zenginleştirilerek İran ve çevresindeki Sünnî bölgelerde geniş bir alana hitap etmesi sağlanmıştır. Bunun ilk örneğini Mevlânâ Hâlid vermiştir. Onun Farsça, Arapça ve Kürtçe (Havramî) olarak tertip ettiği *Divan*'ı, takipçileri olan pek çok Hâlidî şeyhi için esin kaynağı olmuştur. İran'ın Sünnî Kürtleri arasında sadece ilmî ve tasavvufî faaliyetleriyle değil siyasî, askerî ve toplumsal alandaki girişimleriyle de tanınan Şeyh Ubeydullah-ı Nehrî'nin *Tuḥfetü'l-aḥbâb* adını verdiği *Mesnevî'si*, Abdürrahim Mevlevî (öl. 1300/1883), Hamid b. Ali Bîsârânî (öl. 1312/1894), Selim Senendecî (öl. 1326/1908), Muhammed Osman (öl. 1326/1908) ve Mirza Abdurrahim Vefâ'nin *Divanları* İran'daki Hâlidî mensupları arasında yaygın olan manzum çalışmalarından bazılarıdır.

3.4. Osmanlı Devleti'nin İran'a Yönelik Siyasetine Destek Verilmesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tasavvuf erbabına kapılarını açık tuttuğu ve tarikatlara destek verdiği bilinmektedir. Vergi muafiyetinden maaş tahsisine, tekke ve zaviye inşasından Saray'da ilmiye sınıfına ait vazifelere getirilmelerine kadar pek çok alanda tarikat mensupları Osmanlı devlet ricalinden saygı görmüş desteklenmiştir.⁴⁸ Osmanlı'nın tarikatlara bu denli yakın durmasının ve desteklemesinin temelinde, benimsediği Sünnî düşünce yer almaktadır. İslam dünyasında tarikatlar, birkaç istisna hariç, genel itibarıyla Sünnî tasavvuf geleneğine uygun olarak faaliyet yürütmüşlerdir. Müslümanlar arasında yaygın kurumsal yapılara dönüşen tarikatların desteklenmesi, Osmanlı'nın imparatorluk sınırları içinde ve dışında yürüttüğü stratejiye uygun düşmüştür. Bu durum hakimiyet alanı üç kıtaya yayılan Osmanlı'nın elini güçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki mezhebî farklılığın iki ülke ilişkilerini derinden etkilediği sır değildir. Safevîlerin Anadolu ve Irak'ın Sünnî halkı arasında yürüttükleri propagandaların önüne geçmek isteyen Osmanlı devleti, kendi topraklarında yaşayan Şîilerin İran'la iletişim kurmalarını da yasaklamıştır. Ayrıca İran'da yaşayan Sünnî ulemâ ve meşayih yönden desteklenmiş, Osmanlı topraklarına göç edenler saygı görmüş ve taltif edilmişlerdir. İran'da faaliyet yürüten Sünnî alimler ve mutasavvıflar için yıllık 86 000 akçe ayrılmış ve pek çoğuna maaş tahsis edilmiştir. Ehl-i Sünnet akidesini açıkça müdafaa etmesiyle bilinen Molla Abdurrahman Câmî'ye (öl. 898/1492) her yıl 1000 florin gönderilmiştir.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin İran'daki Sünnî tarikat mensuplarına verdiği destek XIX. yüzyılda da devam etmiştir. İran'daki toplumsal ve mezhebî yapıyı çok iyi bilen Mevlânâ Hâlid, oraya birden fazla halifesini göndermiştir. İstanbul'dan Bağdat valisi Davut Paşa'ya yazılan bir mektupta İran'a karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemesi için Mevlânâ Hâlid'in kazanılması istenmiştir.⁵⁰

Mevlânâ Hâlid halifelerinden "Hatme-i hâcegân" sırasında Osmanlı sultanına duâ etmelerini istemiştir. "Allahım! Büyük himmet sahibi olan padişahımızı koru. Onu gaybın askerleriyle destekle. İslâm dinini muhafaza etmesi hususunda ona yardım et. Dünya devam ettiği sürece soyundan ona halef olabilecek kişileri payidar eyle. Karada ve denizde askerlerine zafer nasip eyle. Vezirlerini, yardımcılarını ve elçilerini islah et. Sultanımızı ve yardımcılarını, beldelerin imarına ve insanların huzuruna sebep kıl, onlarla Sünnet-i seniyyeyi canlandır. Parlak ve apaçık nebevî şeriatın alametlerini onlarla yücelt. Sultanın düşmanı (aynı zamanda) dinin de düşmanı olduğundan, düşmanlardan yardımını keserek onları rezil ve rüsva eyle..."⁵¹ Bu duâ genelgesini halifelerine göndermesinde Osmanlı devlet ricalinin kendisine karşı sergilediği olumlu yaklaşım mı yoksa bizzat kendisinin Ehl-i Sünnet müdafii yapısı mı etkili olmuştur; yahut her ikisinin de etkisi var mıdır? bilinmez. Fakat Osmanlı'nın Mevlânâ Hâlid'in kazanılması hususunda en azından kısa vadede istediği sonuca ulaştığı söylenebilir.

Şeyh Osman ve Seyyid Taha'nın İran'daki faaliyetlerinde başarıya katkı sunan en stratejik adımlarının başında, İran sınırına çok yakın bir mevkide kurdukları Biyare ve Nehri Medreseleri gelmektedir. Bu iki medrese, İran'da sadece ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunmamış, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus savaşlarında da Osmanlı Devleti'ne azımsanmayacak katkılar sunmuştur. On dokuzuncu asır boyunca

46 Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2011), 150.

47 Algar, *Nakşibendilik*, 329/331.

48 Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Süfüler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 264-268.

49 İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (Ankara: Seha Neşriyat, t.s.), 39-40.

50 BOA, HAT 1236/ Dosya No: 595, Gömlek No: 29209.

51 Muhammed Es'ad Sâhib, *Buğyetü'l-vâcîd fî mektûbâtı ḥadreti Mevlânâ Hâlid* (Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1334/1915), 166-171.

Seyyid Taha ve kardeşi Seyyid Muhammed Salih ile Seyyid Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah, Ruslara karşı İran'daki binlerce müridi silahlandırıp Osmanlı'nın saflarında savaşmışlardır. 1853 yılında Osmanlı-İran sınırında yer alan Kürt aşiretlerinin hareketliliğinden bahseden Rus yetkili Averyanov'un verdiği bilgiler, Nehri şeyhleri Seyyid Taha ve kardeşi Seyyid Salih'in İran'daki nüfuzunu ve Rusların bundan duyduğu rahatsızlığı açıkça gözler önüne sermektedir.

Şöyle denilmektedir: "...Türkiye Kürtleri arasında tam bir ilgisizlikle karşılanan Bâb-ı Âlî, bu kez İran Kürtlerini bize karşı kıskırtmayı denedi. Bu amaçla Tebriz'deki İngiliz ve Türk konsolosları İran Kürdistanı'nın her tarafına ajanlar gönderdiler. O zaman İran Kürtleri arasında Ruslara karşı savaş propagandasını, İran-Türk sınırı boyunca uzanan bölgelerde gezinlik yapan mürteci halife Seyyid Taha yürütüyordu; daha önceleri Şeyh Şamil ile de ilişkisi vardı. Savaş ilanından kısa bir süre önce halife Seyyid Taha ölünce, onun görevini kardeşi Şeyh Salih üstlendi. Rusya'ya "cihat" ilan eden Şeyh Salih, Berdesur'a yerleşti ve buradan İran ve Türkiye Kürtlerinin arasına savaş kıskırtıcısı ajanlar göndermeye başladı. İran Kürtleri çeteler halinde toplanmaya başlamıştı ve bizim topraklarımıza akınlar düzenlemeye hazırlanıyorlardı. Şeyh Salih'in yerleştiği Berdesur İran'ın sınırları içinde bulunduğundan, Rusya, İran'dan bu şeyhin tutuklanmasını ve kendine bağlı Kürtlerin tedip edilmesini talep etti..."⁵² Seyyid Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah da *Tuhfetü'l-ahbâb* adlı manzum eserinde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında-93 Harbi olarak da bilinir- Osmanlı ordusuna verdiği desteğe geniş yer ayırmıştır.⁵³

Şeyh Osman'dan itibaren Biyare Hâlidî şeyhlerinin sınırın her iki tarafında bulunan Hevramanlılar arasında elde ettiği saygın konum ve halifelerinin etkin çalışmaları bu bölgedeki nüfuzlarını iyice pekiştirmiştir. Bu durum bölgedeki Iraklı ve İranlı yerel yöneticilerin de dikkatinden kaçmamıştır. Hâlidî şeyhlerinin sınırın İran tarafındaki şehirlerinde yaşayan Sünnî halk üzerinde giderek artan etkisinden rahatsız olan İranlı yetkililer, Hâlidîlere karşı olan husumetlerini sınır bölgesinde bir Hâlidî şeyhini yakarak ortaya koymuşlardır. *Mebâhiş İrakîyye* adlı eserde İranlı askerlerin yaktığı bu kişinin Mendelî bölgesinde görev yapan Şeyh Musa Bendenîcî olduğu kaydedilir.⁵⁴

Yine Şeyh Osman'ın torunu Şeyh Necmeddin (öl. 1337/1918) ve Şeyh Alaaddin (öl. 1373/1953) Birinci Dünya Savaşı yıllarında İran üzerinden Osmanlı topraklarına saldırmak isteyen Ruslara karşı binlerce tarikat mensubunu silahlandırmıştır. 1917 yılında İran'ın Sine ve Merivan şehirlerinde meydana gelen bu hadiselere hatıratında yer veren Serezli Mehmet Ragıb, Şeyh Necmeddin'in bölgede yaşayan Hâlidîler arasında bir peygamber gibi saygı gördüğünden bahseder.⁵⁵ Bu durum Biyare şeyhlerinin İran'daki nüfuzlarını Osmanlı'dan yana kullandıklarını göstermektedir. Bununla beraber, İran'da uzun süre kalmaları İstanbul'da endişe ve tereddüte yol açmaya yetmiştir. Örneğin Şeyh Necmeddin ve Şeyh Alaaddin'in tekke faaliyetleri için İran'da uzun süreli ikametleri, Osmanlı devlet ricalini onların Osmanlı tabiiyetinden ayrıldıkları vehmine sevk etmiştir. Osmanlı arşivine ait bir belgede yer alan "Kürdistan-ı İrani'ye hicret ve terk-i tabiiyet ettikleri haber alınan Şehrîzor dahilinde Biyare'de mukim Şeyh Ömer Ziyaeddin Tavîle'nin mahdumları Şeyh Necmeddin ve Alaaddin, terki tabiiyetlerinin aslının olmadığı..."⁵⁶ bilgisi bu durumu yeterince açıklamaktadır.

Bütün bu bilgiler Osmanlı Devleti'nin, İran ve Rusya ile yaşanan siyasî ve askerî hadiselerde Nehri ve Biyare şeyhlerinin İran'daki nüfuzundan yararlandığının açık göstergesidir. Diğer taraftan Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bilgiler, Hâlidî şeyhlerinin Osmanlı topraklarındaki seyahatlerinde kendilerine kolaylık sağlandığı ve pek çok Hâlidî şeyhine maaş bağlandığını ortaya koymaktadır. Özellikle İran'a çok sayıda halife gönderen Nehri ve Biyare şeyhlerine verilen destek, onların İran'daki Sünnî kültürü canlandırmak üzere yürüttükleri faaliyetlerin de dolaylı olarak desteklenmesi anlamını taşımaktadır.

SONUÇ

Tarihi süreçte İslam dünyasında Şîî-İmâmî kültürün yoğunlaştığı bir coğrafyaya dönüşen İran, birden çok ülkede yaşayan Şîî halkın da en büyük temsilcisi haline gelmiştir. Bu arada XVI. yüzyılın başlarına kadar İran'da nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Sünnî halk, zaman içinde azınlık durumuna düşmüştür. Safevîler döneminde başlayıp günümüze kadar devam eden Şîîleştirme siyasetiyle Sünnî kültürü temsil eden kurumsal yapılar zayıflatılmış ve Sünnî kimliğini korumak isteyen aristokrat ve entelektüel çevreler baskılarla sindirilmiştir. Bu nedenle pek çoğu Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır. Günümüzde Sünnîler ülkenin daha çok sınır bölgelerindeki şehirlerde sıkışık kalmışlardır.

Kendileri de Sünnî tasavvuf geleneğinden gelen fakat ülke yönetiminde radikal bir kararlar İmâmîyye Şîîliğini resmi mezhep olarak benimseyen Safevîlerin bu kararına ilk karşı çıkanlar yine tasavvufî çevreler olmuştur. Fakat Şah İsmail'in aldığı karardan geri adım atmaması, Sünnî tarikat mensuplarını zor durumda bırakmış ve bir kısmı idam edilmiştir. İran'daki bu zor şartlara rağmen Kâdiriyye, Şâziliyye ve Nakşibendiyye tarikatı mensupları başta olmak üzere tasavvufî çevreler, Sünnî kültürün korunması ve yaşatılması için ciddi bir mücadelenin içinde olmuştur.

XIX. yüzyılda Sünnî tasavvuf geleneğini temsil eden en aktif mutasavvıflar Hâlidî şeyhleri olmuştur. Mevlânâ Hâlidî'nin başarılı hamleleriyle Osmanlı topraklarında saygı gören Hâlidîler, İran'ın Sünnî kesimlerinde de etkili olmayı başarmıştır. İran'daki faaliyetler Türkiye ve Irak'ta bulunan iki Hâlidî merkezinden yönlendirilmiştir. Bunlar Türkiye'de Nehri Tekkesi ile Irak'ta Biyare Tekkesidir. Nehri Tekkesine bağlı olarak İran'da faaliyet yürüten Hâlidî şeyhleri İran'da Urmiye'den Mahâbâd'a kadar Kürtçenin Kurmançî ve Soranîce lehçelerini konuşan Kürtler ile Türkçe konuşan Azeriler üzerinde etkili olurken, Şeyh Osman'ın ardılları Biyare Tekkesine bağlı olarak çoğunlukla Kürtçenin Soranîce lehçesini konuşan Mahabat ve çevresindeki Kürtler ile Hazar Denizinin güneybatısında yaşayan Taliş halkı arasında etkili olmuştur. Hâlidî şeyhlerinin İran'daki faaliyetleri Sünnî halk tarafından desteklenmiştir. Bu durum hem Osmanlı hem de İran'daki bazı devlet ricali ve yerel yöneticileri Hâlidî şeyhlerinin bu nüfuzundan yararlanmak için onlara yakın durmaya ve yardımcı olmaya sevk etmiştir.

52 Piyotr Ivanoviç Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2010), 83-84.

53 Seyyid İslam Duâgû, *Meşnevî-yi Şeyh Ubeydullah-ı Nehri, Tuhfetü'l-ahbâb* (Urmiye: İntişârât-ı Hüseyinî, 1379hş/2000m), 107-127.

54 Ya'kûb Serkis, *Mebâhiş İrakîyye* (Bağdat: Şirketü'l-Ticâre ve'l-Tibâ'atı'l-Mahdûde, 1948), 255.

55 Serezli Mehmet Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Raif İvecan, Ahmet Efiloğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 92.

56 BOA, DH.MKT. 1316, Dosya no: 2200, Gömlek no: 84.

Hâlidî şeyhleri açtıkları medrese ve tekkelerle İran'da Sünnî kültürü korumaya yönelik çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Sadece Sünnî tasavvuf geleneği değil, genel anlamda Ehl-i Sünnet düşüncesinin teorik ve pratik mirası yaşatılmıştır. Hâlidî şeyhlerinin şehirlerde kurulan merkezi tekkelerle yetinmeyip zorlu coğrafik şartlara sahip köylere kadar giderek oralarda faaliyet yürütmeleri, İran'daki Sünnî bölgelere dinî yaşam, ilmî ve tasavvufî altyapı açısından canlılık kazandırmıştır. Hâlidî şeyhleri Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi İran'da da mobil medrese ve tekke modelinin en başarılı temsilcileri olmuştur. Bu medreselerde yetişen taşradaki talebeler, Sünnî ilim ve tasavvuf geleneğinin pek çok belde ve köyde yaşatılmasına katkıda bulunmuştur. Hâlidî şeyhlerinin İran'daki faaliyetleri, günümüzde de tarikat mensuplarının toplumsal alanda etkili olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declare that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Mustafa. *İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyaseti*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Algar, Hamid. *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Arslan, Ahmet. *Şah Ni'metullâh-ı Velî ve Ni'metullâhiyye Tariyatı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Averyanov, Piyotr İvanoviç. *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- Azzâvî, Abbas. *'Aşâiru'l-İraq*. Beyrût: Mektebetü'l-Hadârât, t.s.
- Çakır, Mehmet Saki. *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.
- Duâgû, Seyyid İslam. *Meşnevî-yi Şeyh Ubeydullah-ı Nehrî, Tuhfetü'l-aşbâb*. Urmiye: İntişârât-ı Hüseyinî, 1379hş/2000m.
- Ebûbekir, Ahmed Osman. *el-Âşâru'l-kâmile*. haz. Azad Ubeyd Sâlih. Süleymaniye: Muessesetu Jîn, 2009.
- Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şiîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2016), 269-297.
- Gökbulut, Süleyman. "Sünnî Bir Tarikatın Şiîleşen Kolları: Kübreviyye-Şiîlik İlişkisi". *Marife* 3 (2008), 285-308.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. Ankara: Seha Neşriyat, t.s.
- Harîrîzâde, M. Kemâleddin. *Tibyânü vesâilî'l-âşâriyye fi beyân-ı selâsil't- tarâik*. İstanbul: İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, 431/222a.
- Haydarî, İbrahim Fasîh. *'Unvânü'l-mecd fi beyâni ahvâli Bağdâd ve'l-Başra ve Necd*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- İşlak, Halil. *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şîasında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kavak, Abdulcebbar. "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (öl. 1283/1866) ve Biyâre Medresesi/Tekkesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 260-286.
- Kavak, Abdulcebbar. "Safevîlerin Şiîleştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 37-54.
- Kavak, Abdulcebbar. "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2011), 137-157.
- Kertekî, Abdullah Molla Said Molla Veysi. *Cuhûdu's-şeyh Abdülkerîm el-Muderris el-fıkhîyye*. Erbil 2002.
- Müderis, Abdülkerim. *'Ulemâunâ fi hîdmeti'l-İlmi ve'd-dîn*. haz. Muhammed Ali el-Karadağî. Bağdat: Dâru'l-Hurriyye Li't-Tibâa, 1983.
- Müderis, Abdülkerim. *Binemâlâyé Zanyârân*. Tahran: Ânâ, 1389hş/2010m.
- Müderis, Abdülkerim. *Yâd-ı Merdân*. Hevlêr: Çaphâne-i Ârâs, 2011.
- Muhammed Hurşid Paşa. *Rihletü'l-ğudûd beyne'd-devleti'l-Osmâniyye ve İran*. çev. Mustafa Zehrân. haz. es-Safsâfi Ahmed el-Kutûrî. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî Li't-Tercüme, 2009.
- Muhammed, Kemâl Reûf. *Geran Bo Rastî*. Süleymaniye: Çaphâne-i Şivan, 2011.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmîye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/395-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Peçevî, İbrahim Efendi. *Peçevî Tarihi*. haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Sâhib, Muhammed Es'ad. *Buğyetü'l-vâcid fi mektûbâtı haçreti Mevlânâ Hâlid*. Dimişik: Matbaatu't-Terakkî, 1334/1915.
- Şahin, Hanîfî. "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 109-138.
- Serezli Mehmet Ragîb. *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*. haz. Raif İvecan, Ahmet Efiloğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Serkis, Ya'kûb. *Mebâhiş İraqiyye*. Bağdat: Şirketü't-Ticâre ve't-Tibâ'ati'l-Mahdûde, 1948.
- Tavakkulî, Muhammed Raûf. *Târîh-i Tasavvuf Der Kurdistan*. Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381hş/2001m.
- Tûdâr, Abdüssamed. *Nûru'l-Envâr Der Silsile-i Âl-i Aşhâr*. Senendec: İntişârât-ı Hüseyini Neseb, 1369/1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- Vefâyî, Mirza Abdurrahim. *TuHFetü'l-murîdîn*. çev. Muhammed Heme Bâkî. haz. Gazi Muhammed Hızır. Sakız 1999.
- Yazıcı, Tahsin. "Hemedânî, Emîr-i Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Arşiv Belgeleri

BOA, HAT 1236/ Dosya No: 595, Gömlek No: 29209.

BOA, DH.MKT. 1316, Dosya no: 2200, Gömlek no: 84.

EXTENDED SUMMARY

Iran is in a wide geography located on the transition line between East Asia and West Asia. It has a rich infrastructure with its history, social structure, and culture belonging to before and after Islam. Thanks to this feature, it has melted the different communities that have migrated to its territory for centuries into its own cultural basin. With the beginning of the spread of Islam, Iranian society has evolved into a new process. The Shiite identity he acquired in this process has become an element that deeply affects the political, social, and cultural life in Iran. Shiism has shaped the fields of politics, society, science, and Sufism in Iran. Since the beginning of the 16th century, adopting Shiism as the official sect has deeply affected the circles that maintain the Sunni Sufi tradition. Some Sunni Sufi orders have entered into the theme of Shiism and have been completely isolated from the Sunni identity over time. One of these Sufi orders is that of Sheikh Safiyuddin Ardabili, the Safaviyya Sufi order he founded, and the other one belonged to Shah Nimatullah Weli it is the order of Blessings that is mentioned. In this process, the activities of the people who adopt the Ahl-i Sunnah idea have been restricted. The Sufi orders, which have strong social support in Iran, have also been negatively affected by this situation. While some members of the Sufi orders were executed, some of them emigrated to the Ottoman lands. Among them, Sheikh Muhammad al-Ardabili, the son of Sheikh Haydar Piruddin al-Ardabili, who is also a member of the Safavid Dynasty, emigrated with his family to the city of Arbil in the north of Iraq. Again, Sayyid Muhammad Badamyari, a member of the Naqshbandiyya Sufi order, could not stand the oppression and persecution of the Safavids in Tabriz and took refuge in Urmia, where mostly Sunni Kurds lived. One of his grandsons, Sheikh Mahmud Urmawi left Urmia and emigrated to the Ottoman lands and settled in Diyarbakir and founded a large lodge. Those who stayed in Iran were subjected to many hardships. The Merivan and Senendec regions of Iran. The sheikhs of the Shaziliyya Sufi order, who were active until the end of the 17th century, also received their share from the political and military pressures of the Safavids. Shahabeddin al-Shazili, one of the sheikhs of the 17th century is recorded did not give up his activities in the region even though he was very persecuted by the Safavids. Upon his determined stance, the houses in the village of Kaku Zakariyya along with the lodge were destroyed by the Iranian soldiers. Despite all these adverse conditions, both the Safavids and the Sunni Sufi orders struggled to protect their identities during the Qajar period. Khalidism has spread since the first quarter of the nineteenth century between the border regions of Iran with the Ottoman Empire and the Sunni people living in the Talish and Khorasan provinces located in the north of the country. It is known that the Khalidi sheikhs also conduct activities between the Arabs of the Ahvaz region in the southwest of the country and the Sunni Turks and Kurds in the Khorasan region. In the early years when Khalidism began to spread in Iran, Sayyid Abdullah Shamdini, Sayyid Taha Hakkâri, Sheikh Osman Siraj aldin al-Tawili, The names of more than one caliph of Mawlana Khalid are mentioned, such as Haji Abdulmu'min al-Bukhari and Mullah Rasul Savuçbulaki. But the cult lines of two of them, in particular, have been very influential in Iran. The first of them is Sayyid Taha Hakkâri, and the other is Sheikh Osman Siraj aldin al-Tawili. The Khalidi sheikhs brought dynamism not only to the Sunni sufi tradition in Iran but also to Sunni culture in general. The contributions of the Khalidi sheikhs to Sunni culture in Iran are collected under the following four headings: Reviving the Sunni Madrasah Tradition, Raising Intellectual Figures with Ahl al-Sunnah Thought, Strengthening the Sunni Sufi Tradition and Supporting the Ottoman Empire's Policy towards Iran. Khalidi sheikhs have also found the opportunity to reach rural areas far from cities with the mobile madrasah and tekke model they have implemented, thus contributing to the revival of Sunni culture, which has been weakened in a very wide area in Iran. The established madrasahs and lodges have contributed to the education of Sunni intellectual figures, and the transmission of Sunni culture to the public has been ensured through chat rings. It is a matter of curiosity how the Sunni people, who are mostly stuck in the border regions of the country, protect the culture they have. This study aims to reveal the efforts of the Khalidi sheikhs assigned with guidance in Iran to protect the Sunni identity of the people against the Shiization activities carried out by the state in Iran.